

СОЦІОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ГІРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розкрито освітньо-виховний, соціокультурний потенціал гірського середовища, показано його вплив на формування духовної культури підростаючої особистості на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Автор акцентує увагу на особливості гірського середовища, розкриває специфічні умови життєдіяльності жителів гір.

Ключові слова: соціокультурне середовище, формування особистості, духовність, духовна культура, розвиток.

Кардинальні соціально-економічні та політичні перетворення в нашій країні, що відбуваються з кінця минулого століття, докорінно змінили соціокультурну ситуацію, в якій протікає формування особистості людини. Характерними рисами цього періоду є зміни звичних умов існування людей: крах сформованих уявлень про життя та його цінності; руйнування звичних правил і норм взаємовідносин між людьми та ставлення до світу як такого.

Нові соціокультурні реалії України ХХІ століття визначили завдання наповнення змісту освіти і виховання підростаючого покоління новим духовним та інтелектуальним змістом. Педагогічна наука і практика довели, що становлення особистості завжди відбувається у взаємодії окремої людини з мікро- та макросоціумом, тобто матеріальним і культурним середовищем, а також у взаємодії з різними соціальними інститутами, зокрема сім'єю, громадою, релігійними спільнотами, формальними чи неформальними об'єднаннями.

Усебічний розвиток особистості неможливий без відродження духовної культури та вітчизняних етнічних виховних традицій, надбань народної педагогіки. Зростання національної свідомості народу, прагнення досконало пізнати історичні джерела духовно-культурної спадщини, почерпнути багатства національної ментальності стають за цих умов внутрішньою потребою особистості. Тому одним із пріоритетних завдань сучасної національної системи освіти і виховання молоді має бути всебічний розвиток духовності, а також надбання нею національних і загальнолюдських цінностей. Це зумовлює повернення до проблеми впливу соціокультурного середовища на формування духовної культури особистості.

Останніми роками помітно посилюється інтерес дослідників до феномену «середовище», як до соціально-виховного чинника, у зв'язку з проблемами соціалізації та адаптації молоді (Б. Вітаєв, О. Доукіна, А. Капська, М. Лукашевич, А. Мудрик, В. Шадриков та інші). У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці В. Бочаро-

вої, Л. Буєвої, О. Валуйського, І. Катерного, В. Семенова, О. Суської, О. Сухомлинської, С. Шевченко та інших, в яких розкриваються питання соціокультурного виховання та впливу соціального середовища на людину. Проблема впливу соціокультурного середовища аналізується у працях філософів і соціологів В. Афанасьєва, І. Бєстужєва-Лади, І. Кона, О. Семашка, А. Шатохіна.

У психолого-педагогічній літературі дослідження духовних цінностей, духовної культури висвітлюється у працях науковців І. Бєха, М. Боришевського, О. Вишневського та інших). Так, І. Бєх під духовними цінностями особистості розуміє вміння «життєтворити і діяти за законами Істини, Добра і Краси», а під сутністю духовних цінностей з позиції християнського світогляду — «ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього й ставлення до інших людей. У цьому зв'язку головними цінностями виступають віра, надія і любов» [1, с. 201-202].

Метою статті є розкриття особливостей впливу соціокультурного середовища на формування духовної культури особистості в умовах гірського середовища на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Навколишнім середовищем прийнято називати ту частину земної природи, з якою людське суспільство безпосередньо взаємодіє у своєму житті і виробничій діяльності.

Отже, географічне (навколишнє) середовище містить природне та техногенні середовища, які нині тісно взаємодіють між собою. У цьому контексті виникає потреба розглянути ще одне поняття — «соціокультурне середовище». Соціокультурне середовище — це створений людством духовний світ, що охоплює національні, соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини і вироблені людством впродовж всієї історії його існування духовно-культурні цінності, які впливають на людей, формують їхній світогляд, зокрема, обумовлюють поведінку у сфері взаємовідносин з навколишнім середовищем (І. Бачинський) [6].

Суперечності між людським суспільством та середовищем його існування сьогодні приділяється багато уваги. Тому виникає необхідність проаналізувати тлумачення терміна «людське суспільство», яке розглядається як спільнота людей, пов'язаних між собою матеріальними (зокрема виробничими) і духовними відносинами антропогенних та соціокультурних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на життя і господарську діяльність всіх членів суспільства. Воно складається з географічного (життєвого) та соціокультурного середовища. Перше — це матеріальне довкілля, складене з природних та антропогенних об'єктів, в якому суспільство існує, задовольняє свої потреби та перетворює його. Друге — це створений людством духовний світ, що охоплює національні, соціальні, еконо-

мічні, політичні та інші суспільні відносини і вироблені людством духовно-культурні цінності, які впливають на людей, формують їхній світогляд, зокрема, обумовлюють характер поведінки у їхніх стосунках з довкіллям.

Особливо актуальною ця проблема є для жителів гірських регіонів. Адже у процесі спілкування з природою горяни намагаються встановити з нею дружні партнерські стосунки, які налагоджуються впродовж віків у процесі пізнання ними довкілля, шляхом проб і помилок, що стає підґрунтям для формування стереотипу поведінки людини в гірському природному середовищі та регулювання відносин «людина-середовище» у процесі господарювання. «Людина гір» вже тривалий час намагається пояснити найзначніші явища природи, провести синхронізацію свого життя-буття із сезонною ритмікою природи і фенологічними явищами тощо.

Пануюча секуляризована культура, за твердженням відомої дослідниці Карпатського регіону М. Лаврук, звільняючи людське суспільство від релігійних традицій, водночас призвела до глибокої духовної кризи. Загострилася й екологічна криза через масштабну виробничу діяльність. У великих містах людина опинилася поза життєвою спільнотою, властивою аграрній епосі, втративши сприятливий психологічний комфорт для свого існування. Відчуження від природи і від собі подібних, яке принесла урбанізована епоха, породило чимало соціально-культурних проблем. «Активно прагнучи інтеграції з розвиненими країнами світу і ще не цілком втративши зв'язок із традиційною культурою, українці мають шанс зробити свій внесок у збалансування раціональності і духовності, прагматизму і романтизму, підприємливості і природолюбності людини XXI століття» [4, с. 3].

За рівнем впливу соціокультурних процесів на формування духовної культури особистості слід виділяти чинники макро-, мезо-, макрорівнів та безпосередні чинники впливу на особистість. Потужним чинником макрорівня виступає глобалізація, вплив якої на соціокультурні процеси виявляється у поступовому зближенні культур, соціальної поведінки населення, зміні економічних пріоритетів тощо. Цей чинник підсилюється також впливом НТР, досягнення якої швидко поширюються світом.

Технологізація та інформатизація суспільства відбивається й на соціокультурних рисах населення, оскільки призводить до зміни у структурі зайнятості населення, соціальному складі, духовній культурі та, навіть, мисленні сучасної людини. Водночас на мезо- та мікрорівні зростає вплив суто регіональних чинників, що проявляється у відродженні національних традицій, збереженні культурної спадщини регіонів, зростанні етнічної самосвідомості населення тощо.

Формування духовної культури підростаючої особистості неможливе також і без сприятливого впливу навчально-виховного середовища освітнього закладу, без соціального доквілля, без доброзичливих сімейних стосунків та багатьох інших чинників. Йдеться не лише про вплив географічного середовища, а й про інші соціокультурні засади, на яких функціонує навчальний заклад, взаємодіє вчитель і учень, співпрацює громада гірського населеного пункту.

Дослідник І. Андреева трактує поняття «соціокультурне середовище» як конкретно-історичний суспільний організм, що характеризується певним типом культури, яка відрізняється від інших сформованою системою цінностей та ментальності, які складають основу поведінки людини. Поведінка змінюється у процесі соціалізації — прилучення людей до соціокультурного середовища через засвоєння соціальних та економічних ролей і, відповідно, набуття певних особистісних якостей. Географічне розташування, навколишнє середовище, природні умови визнаються основними у формуванні ментальності жителів гір.

Згідно з твердженням А. Толстоухова: «Саме природні умови визначаються основним чинником, який впливає на формування психофізичних особливостей не тільки людини, а й на розвиток відношень як всередині суспільства, так і за його межами» [6, с. 147]. Тому що «світогляд дитини формується на основі спостереження та аналізу життєвих ситуацій спілкування дорослих між собою, оцінювального ставлення до навколишнього світу, здобуття освіти професії та самовизначення під впливом оцінок батьків та вчителів» [3, с. 13]. Відчуженість особистості від природного середовища породжує чимало проблем.

Ментальність (прояв переважного способу діяльності, поведінки і способів вирішення проблем у певній культурі) виявляється на всіх рівнях життя і стосується поведінки як окремого індивідуума, так і всього народу. Характерними рисами ментальності горян є: витривалість, працелюбство, ощадливість, запальний характер, свободолюбивість, бережливе ставлення до природи, гречність поведінки, гордість, збереження автентичних традицій, хоробрість, незалежність від чужих поглядів та стереотипів.

Життя людей в умовах високогір'я впливає на формування їхнього характеру, спілкування та діяльність. Особливості поведінки мешканців цього регіону зумовлені специфікою гірського соціокультурного середовища. Адже для того, щоб молодій людині досягти визначених завдань, досягти певного успіху, необхідно, насамперед, жити за законами природи. Тому що, як стверджував відомий філософ Леонардо да Вінчі: «у природі все продумано і влаштовано, кожен повинен займатися своєю справою, і в цій мудрості — вища справедливість». Мешканці гірських районів з раннього дитинства

майстерно володіють різноманітними промислами та ремеслами, ведуть натуральний спосіб життя, користуються специфічними для гірської місцевості прийомами життєзабезпечення, добре знають лікарські рослини та цілющі властивості їх застосування у народній медицині. Тобто — намагаються жити за неписаними законами природи та у невід’ємній близькості з нею.

На формування духовної культури особистості соціокультурне середовище з його регіональними чинниками, які сприяють творчому розвитку особистості та стимулюють її саморозвиток, має вагомий вплив. Тому досить часто середовище особистісного культурного розвитку школяра розглядається як «поле життєдіяльності та життєтворчості дитини, що обумовлює його розвиток на основі засвоєння гуманістичних цінностей, особистісного пізнання навколишнього світу» [5, с. 4].

Вивчаючи дитячу психологію та індивідуальні особливості дітей, психолог Вільям Штерн дійшов висновку, що розвиток дитини визначається взаємодією двох чинників — спадковості й середовища. Середовище, стверджував він, створює умови, у яких реалізуються визначені спадковістю особливості людини.

Прихильники цього напрямку сходяться в тому, що психічні процеси мають біологічну природу, а інтереси, спрямованість, здібності особистості формуються як явище соціальне. Згідно з твердженням англійського психолога Д. Шаттлворта, на розумовий розвиток людини біологічні та соціальні чинники впливають у таких співвідношеннях: 64% — спадковість, 16% — відмінності в рівнях домашнього середовища, 3% — відмінності в особливостях виховного впливу в рамках тієї ж самої сім’ї, 17% — вплив як особливого чинника взаємодії спадковості та середовища [7].

Залежно від прихильності до тих чи інших поглядів, відводиться їй різна роль процесові виховання в розвитку особистості. З одного боку, за несприятливих умов середовища визначається його безсилля (Ж. Паже), а з іншого — вважається за доцільне активне втручання в поведінку людини (жорстка «поведінкова інженерія» (Б. Скіннера).

Серед важливих чинників, які впливають на формування фізично й духовно здорової людини, чільними є: фізична культура, спорт, спортивна рекреація, активний спосіб життя горян, багатий природний потенціал (чисте повітря, мінеральні джерела, екологічно чисті продукти, розмірений ритм життя, відсутність стресових ситуацій, які створює урбанізований соціум). У цьому контексті ми погоджуємося з думкою П. Лесгафта, що «головним засобом запобігання хворобам є гармонійний розвиток духовних і фізичних сил людини», який має всі передумови для успішної реалізації у Карпатському регіоні.

Ще з давніх-давен у горян вважалося високо моральним бережливе ставлення до «всього сущого на землі», до живої і неживої при-

роди, тваринного і рослинного світу. Для декого можуть видатися дивними своєрідні правила-застереження щодо того, як поводитись у навколишньому середовищі. Однак вони передавалися із покоління в покоління, з вуст у уста, і на сьогодні не втратили свого виховного значення. На їхніх засадах розвинулась у горян надзвичайна любов і прив'язаність до всього свого, рідного, починаючи від гірської скелі чи каменя-валуна на узбіччі, — які навіть отримали в місцевих жителів власні назви і цікаві легенди про їхнє походження (Кам'яна Багачка, Кам'яна Жаба, Протяті Каміння, Скелі Довбуша, Писаний Камінь...), — до бурхливого у повінь маленького потічка, й до найвищих вершин та прекрасних полонин. Наведені факти засвідчують, що показниками духовної культури у горян завжди були конкретні вчинки і поведінка людей, які слугували добрим прикладом для наслідування молодим поколінням.

Формування особистісної культури здійснюється соціумом під впливом середовища через соціальні осередки та інститути (сім'я, соціальні групи, виховні заклади, формальні та неформальні об'єднання). Аспект культури особистості прийнято називати культурністю людини, яку здавна пов'язували з освіченістю.

Однак ще Г. Сковорода, С. Гроф та інші дослідники вказували на суттєві відмінності між психічними ознаками людини високодуховної та людини високо інтелігентної. Високо інтелігентна особистість може бути егоїстичною і застосовувати набуті знання та вміння на шкоду іншим, а високодуховна людина характеризується спрямованістю на загальне благо, прагненням до гармонії. Вона усвідомлює свою причетність до всього, що відбувається у світі, мудра, чесна, здатна завжди прийти на допомогу.

В Українському педагогічному словнику духовність тлумачиться як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших». Перша — це потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Друга — характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе [2, с. 106].

Таким чином, можна зробити висновок, що духовність віддзеркалюється в моральній, когнітивній, естетичній і творчій спрямованості особистості.

За П. Щербанем, духовна культура особистості — «це система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку особистості». А тому складовими духовної культури особистості є: культура інтелектуальна (знання, мислення, наукова організація праці); моральна культура (честь, гідність, культура почуттів, статеві культури); культура спілкування (комунікативні здібності, духовні запити, культура мови); національна культура і

національна самосвідомість; художньо-естетична культура; християнська морально-етична культура; релігійні заповіді і традиції; родинно-побутова культура; політична, правова культура; екологічна культура особистості [7, с. 27].

Зазначене дає змогу стверджувати, що духовна культура особистості становить частину загальної культури, і її формування є одним із найважливіших завдань сім'ї та навчально-виховних закладів.

Норми та правила поведінки людей, які проживають у гірській місцевості, — це не абстрактний продукт чиеїс діяльності, волі чи бажання, а об'єктивне явище. Вони зумовлені певними життєвими умовами і досить складними побутовими реаліями (високогір'я, віддаленість населених пунктів від центрів, погане транспортне забезпечення, обмежене коло спілкування, температурний режим, недостатній доступ до інформації, погодні умови, клімат та ін.). Проте, оцінюючи сутність свого буття з позицій добра і справедливості, особистої гідності, горяни створили свою автентичну «дуже совісну і гуманну мораль», у структурі якої найбільшими цінностями стали духовна культура, людяність і милосердя.

Структурною основою духовної культури особистості є моральні й світоглядні ідеали, духовні потреби та переживання, моральні та світоглядні переконання. Завдяки ідеалам формуються ціннісні орієнтири особистості й інші елементи духовності. Ці ідеали здавна прийнято вважати абсолютними, тобто вічними і незмінними: Істина, Добро, Краса. До них можна віднести ідеали свободи, справедливості. На основі ідеалів формуються духовні цінності, серед них важливі місце посідають абсолютні цінності: життя, здоров'я, праця, спілкування, любов до знань, самореалізація. Вони фіксують загальний напрям руху людства — від минулого до майбутнього. Не менш важливо враховувати, наскільки глибоко осмислені загальнолюдські цінності й ідеали совісті, честі, порядності у повсякденній поведінці, у вмінні дотримуватися моральних норм і виконувати соціальні обов'язки. У духовній культурі кожної особистості ці цінності набувають індивідуального забарвлення [8].

Важливою характеристикою духовності слід вважати перетворення знань про ідеали на переконання й духовні почуття. Ідеали та цінності в духовній культурі особистості тісно пов'язані з її духовними потребами та інтересами.

Сучасній молоді притаманний морально-правовий, культурно-історичний та національний нігілізм. І як наслідок — втрата впевненості в завтрашньому дні, поступовий розвиток почуття меншовартості перед західними соціокультурними цінностями та здобутками. Проте, на наш погляд, найбільш суттєвою причиною є: відсутність належних знань про свої історико-культурні традиції, необізнаність з моральними нормами і духовними цінностями рідного народу та

своїх земляків. А духовні цінності українського народу — це витвори людського духу, зафіксовані в здобутках науки, мистецтва, моралі, культури. Компоненти духовності українців становлять національні цінності, які є серцевиною освіти і виховання.

Відомому педагогу В. Сухомлинському вдалося ще в радянський період пов'язати моральні загальнолюдські цінності з національними, одухотворити педагогіку, зблизити національні цінності — рідну мову, літературу, народні традиції і звичаї, — духовність у широкому розумінні із шкільництвом, практикою виховання та навколишнім середовищем.

Аналіз рівня вихованості зростаючого покоління переконливо доводить, що на формування особистості впливає не лише навчально-виховна діяльність на уроках та позаурочних заняттях. «Людина була й завжди залишається дитям природи, і те, що її ріднить з природою, має використовуватися для її прилучення до багатств духовної культури», неодноразово зазначав В. Сухомлинський [9, с. 17]. Відомий педагог-гуманіст у своїх працях обґрунтував вихідні положення про взаємовплив і тісний взаємозв'язок таких соціальних інститутів, як школа і сім'я, розкрив багатогранні можливості впливу на процес виховання зовнішнього середовища.

Як зазначає відомий український психолог, дійсний член НАПН України І. Д. Бех: «Генеральні напрями діяльності педагога, зорієнтовані на історичні тенденції та сучасні соціально-теоретичні реалії, мають передбачити такі завдання:

1) вчити дитину бути людиною, яка здатна жити гідно; формувати в неї вміння володіти собою;

2) здобувати знання і вивчати світ, тобто повноцінно засвоювати соціальний і природний досвід людства;

3) навчати морально оцінювати світ, тобто конструктивно, відповідно до загальнолюдських цінностей і сучасної моралі, поводитися в соціумі й наодинці зі своєю совістю» [1, с. 17-18]. На думку вченого, «морально-духовна вихованість підростаючої особистості нині є пріоритетною метою всієї освітньої системи».

Тому активізується роль соціальних наук, зокрема педагогіки, психології, які спрямовані на подолання життєвих криз особистості й суспільства, які можуть передувати соціальним та індивідуальним кризам і катастрофам. Адже коли духовні цінності рідного народу забуваються або ж не знаходять належної підтримки, то загальна система виховання занепадає. При цьому в молоді послаблюються родинні зв'язки, зникає повага до народних традицій та звичаїв.

Таким чином, формуванню духовної культури молоді сприяють багато важливих чинників, серед яких провідними є: середовище, історичне минуле нашого народу, рідна мова, народознавство, художня література, гуманістичне виховання. Тому ми повинні на основі

кращих традицій культурної спадщини минулого в поєднанні із загальнокультурними традиціями сьогодення здійснювати посильний вплив на формування духовної культури зростаючого покоління.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективи подальших напрацювань ми вбачаємо у необхідності докладнішого вивчення специфіки формування світоглядних засад особистості.

Література

1. Бех І. Виховання особистості: у 2-кн. Кн.2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — 344 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
3. Іванюк Г. Вплив культурологічних чинників на діяльність сільської школи // Г. Іванюк / Початкова школа. — 2008. — №9. — С. 12-14.
4. Лаврук М. Гуцули українських Карпат: етнографічне дослідження / М. Лаврук. — Львів, 2005. — С. 3-19.
5. Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посіб. — К. : Інститут змісту і методів навчання. — 1997. — Т. 2. — 936 с.
6. Філософія природи: монографія / А. Толстоухов [та ін.]. — К., 2006. — 208 с.
7. Палчевський С. Педагогіка : навч. посіб. / С. Палчевський. — Київ, 2008. — С. 366-384.
8. Постовий В. Ціннісні орієнтації української сім'ї (історико-педагогічний аспект) // В. Постовий // Педагогіка і психологія. — 1997. — №1. — С. 185-191.
9. Сухомлинський В. «Батьківська педагогіка» / В. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1978. — 234 с.

В статтє раскрывається образовательно-воспитательный, социокультурный потенциал горной среды, показывается ее влияние на формирование духовной культуры подрастающей личности на современном этапе развития украинского общества. Автор акцентирует внимание на особенностях горной среды, раскрывает специфические условия жизнедеятельности жителей гор.

Ключевые слова: *социокультурная среда, формирование личности, духовность, духовная культура, развитие.*

I. B. Chervinska

Socio-cultural Part of the Formation of Spiritual Culture in the Mountain Environment

V Stefanyk Precarpathian National State University (57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The article deals with the educative, social, and cultural potential of the mountain environment, discovering its role in the spiritual formation of a personality at the present stage of development of Ukrainian society. The author focuses attention on the features of the mountain environment, reveals the specific living conditions of inhabitants of the mountains.

Socio-cultural environment is proved to have a significant influence on the spiritual culture of the individual. Regional components of culture contribute to personal development and promote a person's self-development.

It is concluded that many important factors contribute to the formation of spiritual culture of youth, among them there are the leading: environment, historical past

of the people, native language, folk traditions, literature, and humanistic education. The teacher's duty is to form spiritual culture of young people on the basis of the best traditions of cultural heritage in combination with all-cultural traditions of today.

Keywords: socio-cultural environment; identity formation; spirituality; spiritual culture; development.

References

1. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. Osobystisno oriientovanyi pidkhhid: teoretiko-tehnolohichni zasady* [Education of Personality. Person-Oriented Approach: Theoretical and Technological Foundations]. Kyiv: Lybid.
2. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid.
3. Ivaniuk, H. (2008). Vplyv kulturolohichnykh chynnykiv na diialnist silskoi shkoly [Influence Culturological Factors on Activity of Village School]. *Pochatkova shkola*, 9, 12-14.
4. Lavruk, M. (2005). *Hutsuly ukrainskykh Karpat (etnografichne doslidzhennia)* [Hutsuly of Ukrainian Carpathian (Ethnographical Studies)]. Lviv.
5. *Mystetstvo zhyttietvorchosti osobystosti: Vol. 2* [Art of Person's Life]. (1997). Kyiv: Instytut zmistu i metodiv navchannia.
6. Tolstoukhov, V. (2006). *Filosofiiia pryrody* [Philosophy of the Nature]. Kyiv.
7. Palchevskiy, S. (2008). *Pedahohika* [Pedagogy]. Kyiv.
8. Postovyi, V. (1997). Tsinnisni oriiientatsii ukrainskoi simi (istoryko-pedahohichnyi aspekt) [Value Orientations of Ukrainian Family (Historic and Pedagogical Aspect)]. *Pedahohika i psykholohiya*, 1, 185-191.
9. Sykhomlynskyi, V. (1978). *Batkivska pedahohika* [Parents' Pedagogy]. Kyiv. Radianska shkola.